

Emlékező sorok a prózaíró Illyésre

Valamikor a hatvanas évek elején, amikor az Európa presszó még előkelő és vonzó helynek számított Budán, egy kora tavaszi reggelen, az egyik ablak melletti asztalnál, Illyést pillantottam meg kintről. Megörültem, de kissé meg is lepődtem váratlan elémbukkanásától. Nem szokott ő nyilvános helyeken sürgögni-forogni, főképp írni nem, mint a magamfajta, otthontalan írósiheder. Megkívánta talán a régi kávéházak hangulatát: a zajt, a zsbongást, a kávéfőző gép sistergését? — suhant át elsőre rajtam. Vagy, leereszkedve a József-hegyről, ügyes-bajos dolga akadhatott errefelé s közben betért ide, hogy egy kávé mellett papírra vessen valamit, mielőtt ez a valami szétfoszlana a dél-előttben?

Írni való bennem is fészkelődött aznap, láttam, hogy „bérelt asztalom” még üresen áll a sarokban, de mihelyt megpillantottam Illyést, odalett minden írhatnékomb. Egy fedél alatt írni övele? Egy levegőn s úgy, hogy a múzsa az ő csuklóját is nézi és az enyémet is? Nem. Ezt nemcsak stílusalannak éreztem, de egyenesen istenkísértésnek is. Olyasmi zavar bénított meg, amely egy alig fölszentelt kispap torkát markolja össze, ha bíborosa jelenlétében kell imádkoznia vagy igét hirdetnie.

Észrevétlenül szerettem volna besompolyogni a presszóba s leülni asztalomhoz, de csak úgy, mint aki éppen erre jár, fölhajt egy fél deci konyakot, s már üget is tovább. Illyés azonban észrevett s intett, hogy menjek oda.

Torkot kiszárító izgalmat én még ifjúkoromban is kevés ember előtt éreztem, de Szabó Lőrinc előtt, Németh László előtt és Illyés Gyula előtt mindig. Lehettek ők szerények, gőg nélküliek s természetesek velem, sőt, kézfogásukban ott bujkálhatott még a megkülönböztetett rokonszenv melegsége is, életük és művük, mint a Magas-Tátra tömege s csúcsa kettős ígétben tartott.

— Rég láttalak, hogy élsz? Mit csinálsz? — tolta elém Illyés a fémlábú, zöld kárpitozású széket. — És mit a barátaid? A híres „nouveau génération”? Napról napra várom, hogy elsodorjatok bennünket, öregeket. Kezdő korunkban mi már a negyvenéves írókat elaggott bölényeknek láttuk. Koszorút rájuk, s ki velük a Kerepesi temetőbe! Node, félre a tréfával, hogy élsz és mit írsz?

Odasandítottam a ceruzával telerótt lapokra, melyek ott heverték az asztalon, kávécsészéje mellett, s mintha épp tőlük kaptam volna külön bátoritást, csöndesen bevallottam, hogy újabban prózát írok.

— Prózát, te? — nézett rám ferdén megvillanó szemével. — Csak nem lettél te is párttűtő? Jegyezd meg; egyetlen komoly dolog van csak az életben: a vers. A versírás. A többi napszámos munka. Mert prózát bal lábbal is írhat az ember, ha muszáj, vagy ha kedve szottyán rá. Odahaza én is úgy írok, csakhát itt ebben a vadonatúj, nagyvilági presszóban kissé zavaróan hatna: láb az asztalon, miközben szomszédomban valaki a Népszabadságot olvassa.

Kint a nap sütött, bent az összetéveszthetetlen illyési humor. Az a fénytöréses derű, amely oly ritka s oly kivételes értéke a komorságra, elégiákra s a magasztos lelkületre hangolt magyar irodalomnak. Itt-ott persze fölcillámlik benne, egyebek közt Csokonaiban, Fazekasban, Petőfiben, a somolygó Aranyban, de például az utolérhetetlen humorú Karinthyban ez a hang más pályára tér: a vérfagyasztó és harsány abszurditásba, vagy a pesti vicbe...

Ennek az előszóban folyton fölszikkasztó derűnek a versekben Illyés sose nyit ajtót. Vagy csak elvétve. Prózájában és egy-két komédiájában annál inkább. Ott füstölög és ott furfangoskodik ez a gunyorosság a Mint a darvakban s a Csizma az asztalonban. A Tüvétevekben és a Böcsök a fánban viszont már a farsangi kedély magasába röpköd. Helyenként a Lúdas Matyi észjárásánál és a XVIII. század deákos humoránál is vaskosabb szellemesség csipkézi ki Illyés alkotó képzeletét.

Költészete és prózája ennyire más természetű képződmény volna? Ennyire elütne egymástól? Netán a kétféle műfaj is ama sokat emlegetett kettős alkatáról szolgáltat lappangó bizonyítékokat? Szó sincs róla. A különbség csak ebben az egy vonatkozásban a derű és az irónia élénk színében fedezhető fel, másban nem.

Ezért is rejtély számomra, hogy Illyés mért különbözteti meg őket látványosan. Mért becsüli kevesebbre a prózát, mint a verset. A Magyarok naplójegyzeteiben így ír: „A prózaírók közül csak azokat szeretem, akiknek sorai között megérezem a versíró, a cserben hagyott költőt: megsértett, szemrehányó tekintettel néz ki börtönéből, de elárvultan, fogolyként is ellenőriz, tilt, helyesel, akár maga a dörmögő lelkiismeret. Prózát csak jobb híján lehet írni, állandó bocsánatkéréssel, tartózkodással...”

Másutt még ennél is tuskébb a vallomása. Egyik verseskönyve elé írt előszavában azt taglalja, hogy „az emberi szellem elbutulása akkor kezdődött, amikor az eszmék és érzelmek teremői, képviselői a legszigorúbb aszklepiádészi versformától elszakadtak, s áttértek az ömlő, az áradó hexameterre, ahonnan már csak egy lépés volt a locsogó próza, amelynek minden korban több köze volt a pletykához, mint a művészethez.”

Az az író vállalja el ezt a nyilvánvaló túlzást, aki úgy ír magyarul prózát, ahogy korunkban és az elmúlt századok magyar nyelvű irodalmában is csak kevesen. Az az író, aki szerint minden jó mondat egy csiszolás azon, amivé az emberiség válhat. Az az író, akinek a stílusérettsége és fejlettsége egyúttal az igazság fejlettsége is.

Megkereshetném az ellentmondás gyökerét s a meghökkentő avantgardista emlékek szerepét a vallomásokban, de azt hiszem, mélyebb katorzásások nélkül is kimondhatom, hogy Illyés prózaellenessége nem más, mint Jónás dacos dohogása az isteni fölszólítás ellen; nem más, mint a visszafejeselés nemessége a földadat teljesítése közben, hiszen a fiatal Illyés, a József Attilával párban rajtoló kezdő verselő, joggal hihette magáról, hogy tetőtől talpig költőnek született s maradhatott volna is mindvégig az, ha az ország társadalmi és politikai viszonyai nem kényszerítik rá a versen túli tanúskodásokra: az elemző, a felfedező, a támadó, egyszóval: a mindenkire könnyebben eljutó próza írására. A társadalomrajzokra, a vitairatokra, a puszták népe megíratlan történelmének utólagos megírására.

Petőfi prózát is úgy írt, mint verset. Az élmények fiatalos, szabad csatargolása edzette mondatait. A megélt élet. A szenvelgéseket elutasító önértzet. Újítása ezen a téren kifürkészhetetlenebb, de talán még alapvetőbb, mint a költészetben. Kölcsey s Vörösmarty reformkori, zsúfolt, szónokias prózaírói nyelve után Petőfié egyenesen természeti csodának tetszik. Kígyóvédelemnek, agancseldobásnak. Petőfi prózája: Petőfi viselkedése, tartása, erkölce, ízlése, tisztánlátása együtt! Hellyel-közzel férfiasabb önarcképet tart élénk, mint lírikusi ösztöne.

Adynál vers és próza összhangja még a Petőfiénél is kiegyensúlyozottabb. Adyt, a költőt nemhogy gátolta volna, ellenkezőleg, segítette a prózaíró Ady.

Vadat fölhajtó szenvedélye gyakran áttüzesedett prózában futotta le és zárta be elsődjére a maga köreit, a vad elejtése azonban már a versekben történt. Ady igenjei és nemjei — mindkét műfajában — egy irányban repülhettek, akár a kilőtt golyók. De Illyésék helyzete a vesztes háború, a vesztes forradalmak és a trianoni döntés után teljesen megváltozott. Rohanni kellett volna továbbra is a forradalomba — ezt kívánta volna a lélek és az idegrendszer fűtöttsége, ezzel szemben az elszalasztott múlt apró munkákat követelt: romeltakarítást, erősödést, reformokat és egy egységes nemzet megteremtését. Az illyési vers és az illyési próza rendkívül érzékenyen fogadta magába s dolgozta föl ezt az ellenpontozásokon át érvényesülő valóságot és föladatot. Így aztán bármennyire egy töről fakadt is a két műfaj, van köztük valami lap-pangó, titkos feszültség, valami megfegyvelmezett villamosság, amely az arca s tekintetre egyforma ikertestvérek feje körül is ott vibrál. Hiszen a vers, ha igazi, sosem lehet a logika gyümölcse. Sosem lehet pusztán a kristályos szellemé. Illyés prózája viszont olyan sűrítmény, amelyet szikár és sugárzó csontozatú logika ural.

Vannak ennek a századnak olyan prózastílust teremtő nagymesterei, mint Kosztolányi, Németh László, Cs. Szabó László. Közéjük tartozik Illyés is. S nemcsak, hogy közéjük tartozik, de az embernek néha az az érzése, hogy költő letére — Kosztolányival együtt — szigorúbb prózanyelvet munkált ki, mint a született prózaírók. Míg Németh László és Cs. Szabó árad, gomolyog, ontja a költői metaforákat, s valóságos csodát művel nyelvünkkel, Illyés a fegyvelmezett lépéstartás művészetével remekel. Ő nem azzal üdvarol a műzsáknak, hogy elragadóan és utánozhatatlanul fogalmaz, hanem azzal, hogy dísztelenül, de célratörően. Ő nem a nyelv pazar képzeletében, hanem az izomzatában bízik. A nyelv érett tárgyilagosságában s jellemében. Sose „töről metszett”, de sose kilúgozott. Mondatai mögött én folyton ott érzem a döntésre elszánt ember és a törvívó férfi villámló mozdulásait; azét a vívót, aki a hátrálás közben is rohamozásra készül. A kivédhetetlen érvelésre. Ez a bajvívói módszer egyébként is az ő újítása a magyar prózában. Figyel, figyel az ember, követi Illyést a merész okfejtésben, hátrál, rohamoz vele, hódít, s amikor már azt hiszi, hogy mindent másként ért, másként tud, mint eddig, Illyés látószöveget változtat s egy váratlan mozdulattal még magasabb síkra tereli gondolatainkat és erkölcsi figyelmünket. Nem lelki, hanem értelmi katarziszra készítet. Stílusában, a mondatok mélyén, a sötétség és a világosság drámai párbeszéde folyik, egy ellágyulások nélküli makacs dialógus, de a kitisztuló mondatokban ez a párbeszéd már egyértelműségével tüntet. Hadd idézzek tőle mutatóba egyetlen szemléltető példát, amelyet — más céllal ugyan — de egy régi tanulmányomban is idéztem. Ezt írja egy belénk rögződött, jelképes, nyelvi metafora kapcsán: „Sajnos, én a gordiuszi csomó megoldóját már diákkoromban nem hősnak tartottam — bármennyit hadonászott is a kardjával —, hanem csalónak. A nevezetes csomóval ugyanis a feladat nem a vágás volt, hanem a kibogozás. A kötél ugyan szétesett, de a kötés rejtélye ma is megoldásra vár... A világ és az élet megismerésébe való huszáros belelovaglást tehát épp oly gyanúval nézem, akár a kardjához kapó Nagy Sándort. Költő legyen a nyeregben, aki — hogy így mondjam — magával ragad.”

Nem kell túlon-túl kifinomult fül ahhoz, hogy megérezzük: milyen sokrétű ez a kiemelt, kis prózarészlet, ez a prózasejt. Ott van benne az eretnek-ség, a humor, a történelem pernyéje, a filozófia bája; az önábrázolás képessége; ott van a műveltség és a józan paraszti észjárás társulása s valami még

abból a politikusi hitvallásból is, amely Illyés egész írói életét keretezte és kormányozta: a forradalmi gondolkodás és a bátor óvatosság.

Azt, hogy *miről* írt prózát Illyés, természetesen nem választhatjuk el attól, hogy *milyen* is ez a próza, de ha már sokrétű stílusánál tartunk, a tartalmi részletezést mellőzve, külön magát az illyési nyelvet is nagyító alá tehetjük. A sejtvizsgálat önmagában is eligazít bennünket. Azt, hogy ez a nyelv nem akármilyen képződménye a magyar szellemnek, már Kosztolányi észrevette a harmincas években. Kérdésére, hogy: „Te kitől tanultál magyarul”, a fiatal Illyés azt válaszolta, hogy Jules Renard-tól, Kosztolányi nyomban megérti ezt a „lóugrásos” feleletet. Megérti, hogy Illyés a világos fogalmazás, a közmondásos sűrítés franciás törvényeire utal. A megvesztegethetetlen mondattan erejére és könnyedségére. „Ami nem világos, nem francia” — idézi Illyés Antoine de Rivarolt. S megtoldja az idézetet másutt egy összegezéssel: „a francia irodalom története a világosság története. Az érzelmeken győzedelmeskedő értelemé”.

Prózája egyik rétege tagadhatatlanul magába szívta a franciákat. De ha látni igazán, a maga teljességében, azt láthatjuk csak, amit már ismerünk, föl-szívni is csak azt tudjuk, amire belső hajlamunk készlet. Illyés nyelvében a célratörő és kiérlelt világosság nem csupán külső hatás, de nyelvünk egyik legvonzóbb esélye. Elemistáknak beszélve, hogy a felnőttek is értsenek belőle, ezt írja egyhelyütt: „A magyar nyelv természeténél fogva az egyszerűséget kívánja. Nem minden nyelv ilyen. Vannak nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint inkább az érzelmekhez akarnak szólni. Vannak csavaros, sőt köntörfalazó nyelvek is.

A magyar nyelvnek a maga sajátos természete onnan van, hogy kialakításában vajmi kevés része volt az alkuszoknak, kereskedőknek s más efféle csűrő-csavaró beszédű embereknek. Jobbára kétkezi emberek nyelve volt a magyar.”

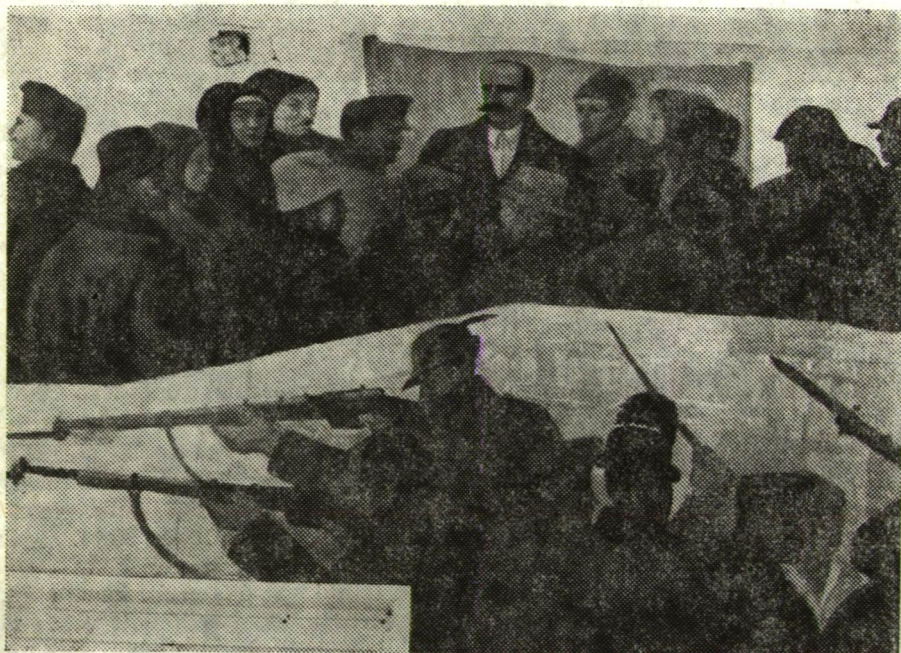
Illyés egyszerűsítése nyilvánvaló. Elfogult és célzatos. De épp elfogultságával árulja el, hogy a magyar nyelvben is azokat a tulajdonságokat keresi, gondolozza, amelyeket a franciában becsül. Önfegyelem és arányérzék jellemzi stílusát. Szókincse bámulatos, de Illyés nem ismeri a gomolygást, a torlódásokat, sem a forgószél tombolását írás közben. Az indulat írója — mondják róla többen is —, de oly módon, hogy ő vált ki indulatokat s nem ő indulatos. Moccanatlan arccal is engesztelhetetlen. „A butasággal szemben a nyelv veszi fel a harcot, könyörtelenül, egyre könyörtelenebbül. Aki homályosan beszél, az is hazudik. Nem érdekel, hogy »tudtán kívül« vagy »nem előre megfontolva«. Ezek polgári törvénytörések elé való mentések. Fontolta volna meg. Istennél van kegyelem, a Múzsánál nincs.” Tehát jól beszélni és írni magyarul szerinte: jellemkérdés.

Valóban az is, hiszen egy prózai írásműben az érvelés rendszere és a fogalmazás az értelem segítségével még irányítható, de maga a nyelv és maga a stílus kormányozhatatlan reflexünk.

Hogy valami képtelenséggel domborítsam ki a gondolatot, nem félek leírni: egy író stílusa majdnem olyan, mint legtitkosabb elszólásunk. Nem ártana, ha megjegyeznék ezt a gondolatot azok is, akik Illyés kettősségében — Párizsában és Ororájában, forradalmiságában és reformizmusában — nem az ellentétek vállalását és feszültségét látták szinte egy életen át, hanem a két-kulacsosságát. A félreértőknek s a félremagyarázóknak meg kellett volna vizsgálniuk Illyés nyelvét és stílusát is. Amely életének leghitelesebb dokumentuma, s az életművön belül maga is mű. Mert ha Illyés egyetlen sort se írt

volna le tételesen, például a magyarság belső természetéről, erkölcsi, szellemi alkatáról, mi pusztán abból a tartózkodó, de megvesztegethetetlen önérzetből, ahogy mondatot illeszt mondatához, s teremt világosságot a gondolatok és érzelmek tatárdúlása közben vagy után, egyértelműen kiolvashatnánk, hogy a magyarság legnagyobbjai közé tartozik. A mindenkori szellemi élcsapathoz. Más szóval: már attól széchenyis hazafi s népe jótevője, ahogy anyanyelvén ír, érez, gondolkodik. A nyelv egy nép számára semmivel sem jelentéktelenebb, mint az ország földje, határai és történelme. Hiszen, ha nyelve züllik, sőt hacsak elbizonytalanodik is érezhetően: a jövője is bizonytalan. Épp ő idéz idevágóan egy franciát: „Amit nem tudunk megnevezni, az nem is létezik.”

Egy olyan világban, mint amilyen ez a kormányozhatatlan korszak, és egy olyan országban, ahol a fejünk körül kóválygó szavak egy része homályos, terméketlen, hazug, romlandó, ne felejtjük el, hogy egy olyan nagy írótól, mint Illyés nemcsak érezni, dönteni, gondolkodni tanulhatunk, de a gondolatokkal együtt: jellemet és nyelvet is. Nyelvet, amely képes arra, hogy halotainkból is föltámasszon bennünket.

KURUCZ D. ISTVÁN FALIKÉPE (RÉSZLET)